

ЗАХАРИ СТОЯНОВ И ИВАН ШИШМАНОВ ЗА Г. Е. ЛЕСИНГ

Велизар Илиев

Лесинг в първото десетилетие на следосвобожденска България? Лесинг в разгорещената политическа обстановка и сложната, угнетяваща атмосфера на литературния живот, която накарва Вазов да възкликне през 1884 г. в предговора към стихосбирката „Поля и гори“: „... имаме бедна литература — това е резон да я нямаме никак; нямаме чела за венци — хвърляйте кал по лицата! Господа! Доста кал! Дайте ни малко лъчи!“? Десетилетието приема облика на „една пуническа война, може би непозната в историята на другите национални литератури“¹.

И все пак в дълбочините на насрещното нам течение, което идва от съкровищницата на немската култура, се долавя и през този сложен етап от развитието на нашата литературна критика онази Лесингова струя, оказала в по-малка или сравнително по-голяма степен благотворното си въздействие върху творческото съзнание на неколцина наши критици, като З. Стоянов, Ив. Шишманов, д-р Кръстев. Случайно ли е това явление в онази груба, първородна действителност, или може да се говори за не о б х о д и м о с т от обръщане на следосвобожденската ни критика към първия критик на Европа, Г. Е. Лесинг?

За да се обоснове положителният отговор на последния въпрос, е нужно да се посочи и анализира н а ч а л н о т о, вътрешното движение в процеса на Лесинговото възприемане от нашата критика; тя познава впрочем Лесинг още от времето на Ботев и Каравелов, на Т. Шишков и Б. Горанов, на Ц. Гинчев, Н. Бончев и др. — всички те са споменавали по един-два пъти името на реформатора на немската литература, но тези споменавания са „предистория“ на Лесинговата рецепция от страна на к р и т и к а т а. Лесинг отдавна е познат у нас: Б. Горанов превежда в ръкопис „Емилия Галоти“ и на 16. I. 1871 г. я поставя на търновска сцена, а П. Семерджиев отпечатва превода си на същата Лесингова трагедия в Загреб през 1873 г.

Началното ориентиране към Лесинг е затруднено от липсата на оформени и школувани професионални литературни критици; тази липса води до по-слаба активност в избирателността ни спрямо големите европейски критици. Остава следователно да се обърнем към ония, които са се заели с тежката задача да поемат бремето на първи следосвобожденски литературни критици. Логично е да очакваме, че те ще потърсят опора у Белински, първия славянски, и у Лесинг, първия немски — и европейски — критик. „Картината на литературния живот ще бъде несъмнено по-плътна — изтъква Г. Димов, — когато на основата на национално-историческото развитие се види и онова, което идва о т в ъ н и играе при определени условия ролята на ф е р м е н т, като оказва въздействие в една или друга насока“ (разр. м., В. И.).²

В рамките на настоящата статия се прави опит да се посочи конкретно в каква степен идеите на Лесинг са подхранили творческата енергия на З. Стоянов и Ив. Шишманов, да се открие мястото на Лесинг и се посочат резултатите от неговото въздействие върху тези двама пионери на Лесинговата рецепция у нас. Тази рецепция е част от взаимодействието между идейно-естети-

¹ Г. Димов, Ив. Вазов и българската литературна критика. С., 1974, с. 22.

² Г. Димов, Из историята на българската литературна критика. С., 1968, с. III.

ческите ценности между двата народа; анализът на духовния взаимоотношен между България и Германия е особено актуален в съвременното българско и немско марксистко-ленинско литературоведение. Актуални са и изследванията върху Лесинговата рецепция в европейските литератури и литературни критики, особено напоследък, след Лесинговата юбилейна 1979 г., и най-вече сега, в навечерието на втория Лесингов юбилей през 1981 г.

И така, доколко спомага Лесинговият „фермент“ за ускоряване на започналите още преди Освобождението процеси на зараждане на литературнокритическата и теоретико-естетическата ни мисъл?

* * *

Още преди Иван Вазов да постави пред българската критика задачата „да блъска безпощадно и да гони с бича си из литературната арена пошлостта и бездарността“ и преди да посочи критиката на Нешо Бончев за пример,³ З. Стоянов е издигнал вече лозунга: „Да живее острата критика; долу фалшивите хвалби и авторски гъделичкания, от които имат нужда само кърпачите книжовници и жалките бездарници.“ Като това обявяване срещу „бездарниците“ с пасаж от Чернишевски, завършващ със същото категорично изискване: „Долу бездарността!“, бихме могли да говорим за едно от поредните влияния на Чернишевски върху нашия автор. Споменатият пасаж се намира в известната ръкописна тетрадка на З. Стоянов, озаглавена „Обскуранти и мистици (в литературата)“.⁴ Познаването на Чернишевски е достатъчен повод за търсене на Лесингова „нишка“ у З. Стоянов, тъй като Чернишевски е автор на известната Лесингова биография. Разбира се, възможността за косвен контакт с Лесинг чрез Чернишевски трябва да се докаже с конкретни покрития; към тях се насочваме в следващото изложение.

В известната статия „Съвременната критика у нас“ З. Стоянов сравнява Л. Каравелов с Лесинг и Белински: „Над браилското списание и цариградското „Читалище“ висеше друг, десет пъти по-немилостив бич за бездарните книгохабители, който гонеше напред си като стало всичките литературни недоносчета. Ний говорим за славния български поет и публицист Л. Каравелов. . . Да, Л. Каравелов завземаше в нашата книжнина мястото на Лесинг и Белински, първият у немците, вторият у русите. Както тия последните, така и Л. Каравелов можа да убие множество литературни звезди у нас, които възпяваха „славейчета“, „сиви гургулички“ и „летни яребички“.“⁵ Нашият критик е твърдо убеден, че на „слепия, сакатия и бездарния индивидуум“ не може да се помогне само с поглаждане на болното място; „ние мислим — продължава З. Стоянов, — че му правите по-голямо зло, защото го предразполагате да не може ясно да вижда своите недостатъци“. Тези и други свои разсъждения („на заслуживащите таланти, против каквато и буря да се повдигне от безсъвестни псувни и нападения. . . , то техният природен талант никога няма да се поквари“) авторът подкрепя вече и с така популярното Лесингово признание за необходимостта от критиката.

Лесинг е наречен „немският славен писател“ — според З. Стоянов този „славен писател“ казва следното: „Аз дължа всичко на критиката. Ако патерицата помага на сакатия да пристъпва медлено, то тя никога не може да го направи да бяга както другите здрави хора.“ Няма съмнение, че от тази Лесингова мисъл критикът черпи убеждението си за „сакатия индивидуум“, за „таланта“ и т. н. Това е и първото цитиране на Лесинг от български литературен критик по него време; важно е, че важността на този литературен факт се увеличава и от обстоятелството, че от Лесинг се цитира мисълта за ползата от критиката, че заедно с това се прави извод за необходимостта от острата и в нашата критика. Нека отбележим тук, че Лесинг развива в споменатия пасаж, в края на „Хамбургска драматургия“, два момента — единият е издигането на критиката, а вторият, който в същност е главният, разкрива убеждението на Лесинг, че както патерицата не прави бегач от сакатия, така и критиката не може да помогне на бездарния да твори истинска поезия. Тези две отделни мисли се комбинират у З. Стоянов в един цитат, който придобива по-друго звучене.

³ Сп. Зора (Пловдив), 1885, г. I, кн. I, с. 46.

⁴ „Захари Стоянов. Неиздадени съчинения“ под ред. на А. Емануилов, С., 1943, с. 131.

⁵ В. Южна България, г. II, бр. 56, 1884.

И така, от една страна, нашият критик цитира немския; от друга страна, пак той е първият, който препоръчва на българския читател биографията на Лесинг от Чернишевски и с това заема почетно място в процеса на Лесинговата рецепция у нас: „От руските писатели ние ви препоръчваме Белински, Добролюбов, Гоголя и др. От списанията на Чернишевски вие можете да извлечете г р а м а д н а полза само от следните: „Биографията на Лесинга“, „Борбата на партията във Франция“, „Юлската монархия“ (разр. м., В. И.).⁶ Тази препоръка все още не е безспорно доказателство, че З. Стоянов е прочел труда на Чернишевски за Лесинг, т. е. че именно чрез Чернишевски нашият критик се запознава с Лесинг. Доказателството, пресечната точка откриваме в споменатия бележник на З. Стоянов, където са записани цитати именно от този труд на руския революционен демократ — това са цитатите за Готшед, за природата, за гения, за фалшивия език.⁷ Под цитата за Готшед дори е записано: „Лесинг — Чер.“ — ясно е, че З. Стоянов наистина е имал под ръка книгата на Чернишевски.

Ще приведем пасажа за Готшед, тъй като е характерен за сравнението между нашата и немската литература, което прави З. Стоянов чрез свои вметки в скоби. Показателно е, че от труда на Чернишевски се правят изводи за тогавашното състояние на нашата литература: „Готшед (1730) в немската литература играл роля (като Вазова и Величкова) като хвалил другите, а те хвалили него, тъй шото сполучил да заблуди грубата публика: безпощадно бранил (=нападал — В. И.) всекиго, който причинявал някаква неприятност; безсрамно хвалил всекиго, който му правил ласки или от когото очаквал нещо (Бобчев).“⁸

Ако тук З. Стоянов механично и тенденциозно пренася отрицателни черти на Готшед върху литературните си противници, в споменатата по-горе статия той не пропуска възможността да „лесингизира“ Каравелов, а също и себе си. Контактът с Лесинг поражда и друг резултат: З. Стоянов не само препоръчва книгата на Чернишевски, но и т ъ р с и в буквалния смисъл на думата Лесинговите произведения в Пловдивската библиотека! — „Ние потърсихме известните всекиму немски писатели Хайне, Лесинг и пр., които имат по 3—4 превода на руски, но не ги намерихме. Това е ж а л н о!“ (разр. м., В. И.).⁹ Но авторът не се задоволява само с констатирането на липсата. Основателен е въпросът му за ползата от немските поети в оригинал, след като в Пловдив малцина са знаели немски. „Защо да не е снабдена библиотеката с преводите на европейските писатели на руски език?“ — пита критикът.

В този частен случай — търсенето на руски преводи на Лесинг — отново откриваме благотворното въздействие на руската преводна и оригинална литература, която ускорява ориентацията на българския читател към художествените завоевания на другите народи. Фактът, че З. Стоянов е осведомен за съществуващите „три-четири“ руски превода от Хайне и Лесинг, говори за постоянния му интерес към литературния живот в Русия.*

И така Лесинг и „самоукият овчар“? Ако разглеждаме така този контакт, той се превръща в абсурд. . . П. Пондев пише например: „Можем само да се удивляваме. . . , че това полудиво медвенско овчарче, което до 19-годишната си възраст е сричало по добруджанските къщи. . . “ — и т. н.¹⁰ За тази „неученост“ е имал немалък принос и самият З. Стоянов, който „сам обичал да се докаква, да буди интерес около своята колоритна личност“¹¹.

Постоянното споменаване на руските революционни демократи от З. Стоянов е една от причините, които дават основание на съвременната литературна критика да застъпва мнението, че в сравнение с Вазовата критика тази на З. Стоянов стои на по-леви позиции — погледнато в литературнотеоретичен аспект. Като друга причина се сочи вероятността от запознаване с някои от големите немски и френски писатели: „чел е, изглежда, произведения от Лесинг, Хайне,

* Информацията на З. Стоянов е точна: до това време, т. е. до есента на 1885 г. — след това критикът напуска Пловдив — Лесинговата трагедия „Емилия Галоти“ е преведена на руски език четири пъти (1784, 1788, 1865, 1875), комедията „Мина фон Барихелм“ — два пъти (1779 и 1783), „Натан Мъдри“ — също два пъти (1868 и 1875).

⁶ В. Борба, г. I, бр. 11, 7.VIII.1885.

⁷ З. Стоянов. Неиздадени съчинения, с. 131, 132.

⁸ Пак там, с. 132.

⁹ З. Стоянов. Съчинения в три тома. Т. III (Публицистика). С., 1966, с. 515—516.

¹⁰ П. Пондев. Литература и народ. С., 1964, с. 42.

¹¹ Вл. Топенчаров. Българска журналистика. 1885—1903. С., 1963, с. 82.

Юго и др.¹² Ал. Балабанов смята З. Стоянов за най-културната личност във времето на строежа на българската държава и водач на българската интелигенция" (пос. съч., т. III, с. 33); Г. Боршуков нарича споменатата ръкописна тетрадка „важно доказателство, истински документ за литературните и културните интереси на автора и" (пак там); трети автор, Г. Димов, също подчертава, че талантливият български критик „грижливо и системно си е правил извадки от Белински, Чернишевски и от някои западноевропейски мислително-материалисти. В техните принципи и прозрения той вижда опора и откровение на собствените си търсения, сочи ги за пример за следване на онези, които са се посветили на литературата."¹³ Следователно именно тази широка култура допринася за осъществяването на контакта с Лесинг; основните моменти на ориентирането на З. Стоянов към Лесинг могат в такъв случай да бъдат изложени, както следва: широкото влияние на руската прогресивна мисъл, в частност на руските революционни демократи, върху лявото и най-лявото крило на либералната партия у нас е от съществено значение за оформяне на З. Стоянов, привърженик на радикалсоциализма — усвоен от идеолозите на същото това ляво крило, — като общественик и публицист. З. Стоянов образува с други деятели кръжок, чиито членове „четели и разпространявали нелегална народническо-социалистическа литература"¹⁴. Споменатата бележка (в. Борба, бр. 11, 1885, в която се говореше за „грамадната полза" и от книгата на Чернишевски за Лесинг, потвърждава интереса на нашия публицист към революционната литература, към творчеството на руските революционни демократи. След като се запознава чрез Чернишевски с ролята и значението на Лесинг за развитието на немската литература и литературна критика, след като възприема убеждението на Чернишевски за необходимостта от подобни на Лесинг личности във всяка национална литература, З. Стоянов стига, вече самостоятелно, до логичния извод, че Каравелов играе ролята на български Лесинг у нас и че именно „острата" критика с лесинговски дух е жизнено необходима за по-нататъшното развитие на нашата литература и критика.

Наистина със самия З. Стоянов след 1885 г. се извършва решителен прелом от радикал-социалист в „краен националист и реакционер"¹⁵ и страстният и безогледен партизанин не потърсва повече Лесинг. Но по отношение на Лесинговата рецепция у нас не е без значение фактът, че от отношението му към Лесинг проличава как необходимостта от Лесингови трудове и от Лесингова критика е съзрявала през тези години. Така критикът е дал израз на една обществено-културна необходимост.

През 80-те години на миналия век нашата литературна критика е все още в зародиша си; редки са случаите на разгънати литературнокритически работи, в които по-пълно е анализирано дадено художествено произведение. Един от тези редки случаи е появилата се през 1885 г. рецензия на младия Шишманов по повод драмата „Апостоли за свободата" от П. Иванов. Тъй като модата на писане на драми е взела по това време вече застрашителни размери, Ив. Шишманов се заема с едно по-цялостно разглеждане на историческото развитие, както и на особеностите на драматично-литературното направление. Всестранният анализ, проведен в този литературен дебют на младия критик, е високо оценен от старата и новата ни литературна критика. Вазов например нарича рецензията „цяла студия върху драматическото изкуство", която запознава читателя с много неща. Вазов не споменава изрично Лесинг, но несъмнено има и него пред вид, когато пише, че „многобройността на силките до разни стари и нови драматурги откриват у г. Шишманов една солидна драматическа дарба"¹⁶. На Шишмановата критика се спира и зоркото око на д-р К. Кръстев, който я препоръчва в един свой анализ на Вазовото творчество.¹⁷ Статията на Шишманов заема подчертано почетно място като една от редките

¹² История на българската литература. Т. III. С., БАН, 1970, с. 59.

¹³ Г. Димов. Из историята на българската литературна критика, с. 62—63.

¹⁴ История на българската литература. Т. III, с. 20.

¹⁵ Пак там, с. 234.

¹⁶ Ив. Вазов. Събрани съч. в 20 т. Т. XVIII. С., 1957, с. 345.

¹⁷ Сп. Труд (В. Търново), 1888, кн. VI, с. 757.

работи в българската литература, като „особено интересна“ обширна студия, в която са развити сериозни мисли за драматичното изкуство и за литературата изобщо; желанието на автора е да посочи „по-добър път на сиромашката наша драматическа муза, както и на българската литература“¹⁸. А Георги Димов я определя като „нещо необичайно“ за него време, едно „наистина уникално явление през 80-те години“¹⁹. Работата на Шишманов е твърде показателна според Г. Димов за подема, който настъпва вече в развитието на националната естетико-критична мисъл.

Привеждаме всички тези високи оценки, за да се оцени по достойнство мястото на Лесинг в тази „уникална“ рецензия, поместена в „Периодическо списание на БКД“²⁰ (вж. също бел. ²¹). С други думи, колкото по-високо е оценявана статията на Шишманов, толкова нейното съдържание представлява интерес за нас; толкова по-важни са и основните моменти, които я изграждат. Налага се следователно да се анализира мястото на Лесинг в дебюта на младия критик.

Ерудицията на Шишманов реагира веднага след отпечатването на споменатата драма от П. Иванов и обстойно излага както свои, така и Лесингови възгледи за драмата. Макар и да няма намерение да се спира на всички „дистанции“ на драматургията — от дидактиките и „Поетиката“ на Аристотел до Боало, Лесинг и пр., — както обещава в началото, Шишманов на редица места се е „задържал повечко“ и е „поразчепкал“ по-основно именно Лесинг. В това се състои и приносът на Шишманов за Лесинговото възприемане у нас. Нека изясним конкретно този принос.

Да забележим първо, че в изложението се забелязва една характерна и за „късния“ Шишманов черта: Лесинг не е следван безкритично. Прави се дори опит за оборване на отделни Лесингови разбирания. Касае се за случай, когато влиянието се изразява и в противопоставяне на възприемания автор: „За чудо е — възкликва Шишманов, — че най-духовитият немски критик, Лесинг, който много здраво съди, се напъва в своята оценка на трагедията „Семирамида“ да доказва с Шекспира на ръка, че само детинските, полунощните сенки, каквито суеверието навред ги е родило и ражда още, имали право да се лутат из кулисите; той много се сърди Волтеру за това, че е извяляк сянката на Нина „посред пладне“ из гробницата — такова нещо не можело да бъде, то противоречало на народните вярвания.“ Като аргумент за несъгласието си с Лесинг авторът изтъква, че и Лесинговият учител, Шекспир, „не пада по-долу от Волтера, че и той си позволява да измъква сенки посред пладне“.

Ако цялата статия е „уникална“, уникално е и това критично отношение към величина, каквато е Лесинг, от страна на този млад български критик; и какъв леко заядлив хумор — въпреки целия респект пред Лесинг, пред критика, който „много здраво съди“ и е „най-духовитият немски критик“! Но независимо от несъгласието с Лесинг по пункта „призраци“ Шишманов в изложението си се води по същата Лесингова критика на „Семирамида“ и твърде сполучливо я използва като оръжие срещу въведените от П. Иванов духове в драмата „Апостоли за свободата“. Фактът, че Шишманов познава детайлно „Хамбургска драматургия“, е от голямо значение за развитието на Лесинговата рецепция у нас — преднината пред З. Стоянов продължава да се увеличава.

Косвеният контакт на З. Стоянов проличава от записките му от Чернишевски, а прякият контакт на Шишманов с Лесинг — от сравненията между Лесинг и Шишманов; да приведем няколко съпадения. „Та казваме ли — пита Шишманов, — че е забранено да се въвеждат духове в драмите“ (Студии. . . , с. 454). При Лесинг: „Следователно? Следователно изобщо не е позволено извеждането на призраци и привидения на сцената?“ (XI свитък на „Хамбургска драматургия“). Шишманов защитава естествеността на появата и възприемането от зрителя на Шекспировите призраци — тези явления имали своя „природна причина“, т. е. те са рожба на „раздразнена и разстроена нервна система“. Обосновката на Лесинг: „колкото повече призраци на една раздрусана от страх и трепет душа откриваме у него (Хамлет — В. И.), толкова

¹⁸ История на българската литература. Т. III, с. 70—71.

¹⁹ Г. Димов. Иван Д. Шишманов. Литературен критик и историк. С., 1956, с. 89.

²⁰ Периодическо списание на БКД, 1885, кн. XV, с. 448—496.

²¹ Иван Шишманов. Студии, рецензии, спомени, писма. С., 1969, с. 387—467.

по-готови сме да приемем привидението, което причинява това разстройство у него, за това, което го смята и самият той“ (XI свитък). Ако за Шишманов не е „грех против реализма“ обстоятелството, че призракт (на Банко — В. И.) се представя на зрителя като „нещо действително“, за Лесинг призрактът у Шекспир е „наистина действувало лице“ (XII свитък). Българският критик настоява за „истински сенки“, немският — за „основание на действителността“ на призраците.

Типологичната аналогия е налице: невзрачните сенки в драмата „Апостоли за свободата“ са за Шишманов по-скоро повод, какъвто са и призраците в „Семирамида“ за Лесинг, за да се брани една реалистична позиция. Налице е и контактът — Шишманов цитира Лесинг, следва неговата критика; целта на използваните Лесингови логически заключения срещу „сенките“ е да се покаже пътят към правдиво изобразяване на характери и събития в нашата драма, а това е най-важното следствие от контакта с Лесинг. Спираме се повече на проблема за призраците в трагедията, тъй като той има методологическо значение за по-нататъшното развитие на драматичния жанр у нас — тук става въпрос за реализма; а Шишманов е първият наш критик, който долавя новото в Лесинговото разглеждане на призраците.

Но Шишманов познава добре не само „Хамбургска драматургия“. Той внимателно е следил начина на работа на драматурга Лесинг и е забелязал своеобразието на образа на Рико де ла Марлиниер в Лесинговата комедия „Мина фон Барихелм“. Когато говори за „езика на лицата в драмата ни от чужда, небългарска народност“, Шишманов се бои още да отсъди дали тези лица имат право да си служат със „смесения“ говор, тъй като разполага с малко примери от чуждата литература: „На ръка ни са засега Шекспировият „Хенри V“ и Лесинговата „Мина фон Барихелм“ (Рико де ла Марлиниер), но май че не ще можем да извземем някои особни правила за нашата драма, особито за езика на турците, без които съвременните ни трагедии не могат да минат.“

Може да се приеме, че нашият критик е вникнал в майсторството на Лесинг в пресъздаването на Риковия говорен маниер в „Мина“ и е останал възхитен от Лесинговото умение и в тази област. И в това отношение Шишманов е първият у нас, който поставя въпроса за езика на лица от чужда народност и осмисля примера на Лесинг с оглед на нашата сцена. Не е безинтересно да добавим, че образът на Рико привлича години по-късно вниманието и на Томас Ман, по време на работата върху „Д-р Фаустус“ (главата за Фителберг). Тази глава е според Т. Ман „все пак . . . един освежаващ епизод. . . и при това особено пригоден за четене пред слушатели, защото в него имаше нещо от веселата двусмисленост и театралното въздействие на сцената с Рико дьо ла Марлиниер“²².

Споменахме по-горе, че Шишманов невиняги плътно се придържа към Лесинговите схващания, като проявява на места една завидна критичност. Втори подобен случай откриваме при разглеждането на Аристотеловата дефиниция за трагедията и на предложеното от Лесинг ново нейно тълкуване. Според Лесинг трагедията очистиwa чрез страх и състрадание подобни и човешки страсти. Шишманов избягва едно точно предпочитане на това Лесингово предложение с формулировката си, че трагедията очистиwa подобните или въбъеще всички човешки страсти. Лесинг е категоричен: „Трагедията трябва да възбужда нашето състрадание и страх само за да очисти тези и подобни на тях страсти, а не всички страсти без разлика“ (77 св.).

Толкова за тази „уникална“ рецензия на Шишманов. Може да се направи вече изводът, че научната трактовка, широкият план и ценността на мислите в тази студия се дължат в немалка степен и на Лесинговото присъствие в нея. Заслугата на Лесинг за оформянето на реалистичната позиция на Шишманов още при първите му стъпки на критическото поприще е несъмнена. Така творческото усвояване и прилагане на споменатите Лесингови идеи характеризира Шишманов като родоначалник на активното българско обръщане към Г. Е. Лесинг. Още повече, че контактът с Лесинг не е осъществен за първи път в критиката на „Апостоли за свободата“ — една година преди тази критика Шишманов е публикувал вече в „Периодическо списание“²³ (осем, преведени от него, Лесингови епиграми, и още две — в хрестоматията на Вазов и Величков,

²² Томас Ман. Литературна есеистика. Т. I. С., 1975, с. 417.

²³ Периодическо списание на БКД, 1884, кн. IX, с. 126—127.

ч. II, 1884, с. 288). Този факт е отбелязан от някои наши автори — д-р К. Иречек например споменава за Шишманов като преводач на Шилер, Лесинг и Гьоте;²⁴ във възпоменателния сборник в чест на проф. д-р Ив. Шишманов (1928) Н. Попова подчертава, че Шишманов е „един от първите, които обръщат погледите си още преди 1896 като преводачи на Запад“, и че Шишманов е поместил епиграми от Лесинг и Бюргер в „Периодическо списание“; Г. Димов, известният наш шишмановед, също отбелязва — през 1956, 1964 г., както и в „История на българската литература“, т. III, с. 690 — преведените Лесингови епиграми и стихове.

В рамките на настоящата статия се прави опит да се открие мястото на Лесинг у цялостния Шишманов, поради което формулировката „ранен“ и „късен“ Шишманов е условна; тя е подходяща при едно строго хронологично проследяване на Лесинговата рецепция в България. По-нататъшното развитие на критика до висините в нашия духовен живот, фактът, че той става един от най-известните наши талантиливи учени, обяснява защо оперативната литературна критика няма да го привлича дълго време. Като имаме пред вид гореизложеното Лесингово влияние, ние се съгласяваме с Г. Димов, че докато литературната ни история спечели много в лицето на видния по-късно учен, литературната ни критика е загубила немалко от обстоятелството, че Шишманов само в редки случаи, през младите си години, се е занимавал с литературна критика. Нека не гадаем дали „късният“ Шишманов — като литературен критик — все така успешно би следвал Лесинг. Фактите говорят, че той и като учен запазва положителното си отношение и възхищение към Лесинг, че той дава при всеки подходящ случай израз на това свое отношение — вече като професор в Софийския университет. Поради това ще продължим търсенето на Лесинговата нишка в други статии на младия учен, както и в университетските му лекции и други трудове.

През 1889 г. Шишманов написва обемистата студия „Значение и задачи на нашата етнография“.²⁵ Тук се подчертава, че в Германия, „от Лесинга насам, тоя книжовен Лютер, както справедливо го нарича Белински, захваща пълна реакция против французкото влияние в книжнината“. Определението на Белински за Лесинг като последовател на М. Лутер се цитира за първи път в нашата литература и пак от Шишманов. По-късно Пенчо Славейков също ще спомене за Лесинг като „продължител на Лютеровото дело“ в опита си за дисертация на тема „Влиянието на Хайне върху развитието на руската лирика“, но като се позовава на Хайне, който пише: „Аз го (Лесинг — В. И.) нарекох продължител на Лутер“ и още: „Аз казвам, Лесинг продължи Лутер.“²⁶ В случая Шишманов наистина цитира Белински, както можахме да установим: в статията си „Обща идея за народната поезия“ Белински пише: „Националният гений на немците се отърва от апатичното умиление. Енергичният Лесинг — този книжовен Лутер — мощно въстава срещу френското направление и победоносно го срязва.“²⁷ Явно, за своята статия за етнографията Шишманов е почерпал редица идеи от работата на Белински за народната поезия. Примерите с Пушкин, Лермонтов, Гогол, Гьоте, Лесинг и други „гениални писатели“ показват според Шишманов, че европейските литератури са процъфтявали най-разкошно, когато тези писатели са „черпали от народната почва“. В случая нас ни интересува посочването и на Лесинг като пример за значението, което има борбата срещу чуждото влияние в литературата. А доколко определенятия на Хайне и Белински за Лесинг са правилни, е вече друг въпрос; струва ни се, че прав е трети — Франц Меринг, който в своята „Легенда за Лесинг“ обръща внимание на това, че Лутер е княжески, а Лесинг — бюргерски застъпник.²⁸

Ще се спрем и на университетските лекции на проф. Шишманов, „първите сериозни курсове у нас“²⁹, и то на тези, които са посветени специално на Лесинг.³⁰ Още в началото Лесинг е сравнен с Белински: „Немският Белински, това е Лесинг; руският Лесинг — това е Белин

²⁴ Сп. Критика, 1891, кн. VI, с. 191.

²⁵ СБНУНК, г. I, 1889, кн. I.

²⁶ Heines Werke in fünf Bd. Volksverlag, Weimar, 1963, Bd. V, S. 90.

²⁷ В. Г. Белинский. Собр. соч. в 13 т. Т. VI. СПб., 1903, с. 296.

²⁸ Franz Mehring. Gesammelte Schriften, Bd. IX: Die Lessing-Legende. Berlin, Dietz-Verlag, 1975, S. 200.

²⁹ Г. Димов. Иван Д. Шишманов. Литературен историк и критик, с. 51.

³⁰ Ив. Шишманов. Избрани съчинения. Т. III. С., 1971, с. 583—615.

ски“, а след това е приведен паралелът на Ал. Шахов от книгата му „Гьоте и неговото време“ (СПб. 1891): „У Белински имаше повече одушевление, повече огън, отколкото у Лесинга, може би даже и повече природни дарования, но Лесинг го надминаваше по ученост и такт.“ Бихме добавили тук, че по-късно и Ан. Луначарски стига до същото типологическо сходство — Белински е руският Лесинг: „Белински беше още повече, отколкото Чернишевски, в истинския смисъл нашият Лесинг.“³¹ По-нататък следват известните мисли на Хайне за Лесинг, но дали Шишманов е имал под ръка Хайне или ги е цитирал от книгата на Шахов, не може да се каже. Шишманов споменава и за познатата слабост на буржоазния лесинговед Ерих Шмит към Фридрих Велики („Никога две души не са били създадени повече една за друга, както Лесинг и Фридрих Велики“ — твърди Шмит); ако М. М. Филипов, също автор на Лесингова биография, отхвърля мнението на Куно Фишер като „явни и безсмислени претъждувания“³², Шишманов оценява труда на Фишер като „хубава студия“. С известни резерви може да се съгласим с Шишманов, особено ако се съобразяваме с неговото време; д-р К. Кръстев помества превода на Фишеровия труд „Лесинг като реформатор на немската литература“ в кн. XI и XII на сп. „Критика“, 1891 г. Но заедно с тази оценка Шишманов определя и „Легендата за Лесинг“ от Фр. Меринг също като „хубава книга“ — така две противоположни по своето социално-политическо съдържание работи са изравнени с един и същи сплит. Отбелязано е, че К. Фишер намира сходство между Лесинг и Кант, а Фр. Меринг — между Лесинг и Маркс, но нито по едното, нито по другото сходство е взето отношение.

След като е изброил оценките на други автори, Шишманов, верен на своя метод, пристъпва към изложението на собствения си анализ. В проникновената си характеристика лекторът нарича Лесинг „най-великият критик и литературен реформатор“; Лесинг е за немца „идеалът за един мъжествен, пряк, смел, безукоризнено нравствен характер и като такъв — истински възпитател на своя народ“. Шишманов дори смята, че в това отношение и самият Шилер не е притежавал ореола, който обкръжава лика на Лесинг — може би това са чернишевски нотки на възхищение от Лесинг. Подобно надценяване, т. е. поставяне на Лесинг над Шилер и Гьоте, ще забележим през 1929 г., когато Д. Полянов поставя „бореца-революционер“ Лесинг над двамата споменати гении. Професорът споделя с аудиторията си силното впечатление, което му прави умението на Лесинг (още като съвсем млад критик) да се постави „над всички литературни лагери и течения“ и да прояви обективност, „най-рядкото качество у млади хора, кога се залавят да ценят чуждите там явления или личности“. Проницателно е съгледана в дейността на Лесинг борбата, но не борба за празни формули, а за еманципацията на цяла класа: „Лесинг е истинският съзнателен знаменосец на немската либерална буржоазия в този век.“

Макар и да е запознат с труда на Фр. Меринг за Лесинг, Шишманов е убеден, че немската либерална буржоазия е „признателна“ на Лесинг, че „при всеки случай (тя — В. И.) обича да се връща към неговите велики принципи за свобода и толерантност и до днес го смята за свой и се гордее с него“. Но Полянов, пролетарският поет, следвайки Меринг, е убеден в обратното. Нима професорът не е прочел силните думи на Меринг, че земната долина на страданията не е устроена толкова безсмислено, че лесинговци да се борят и страдат само за удоволствието на „филистерите“?

Ако Шишманов не е първият, който намира сходни черти у Лесинг и Белински, без съмнение той е първият наш автор, оценил в някои отношения Лесинг по-високо от Белински. До смъртта си Лесинг остава поет и в това отношение никой критик не може да с мери с него, „без изключение и на гениалния Белински, който не може да се похвали с нищо подобно на „Мина фон Бархелм“, „Емилия Галоти“ или „Натан Мъдри“. Изтъква се още, че и в други някои отношения немският критик значително се различавал от „най-великия славянски критик“; каква е тази разлика, Шишманов не посочва. Как е оценен Лесинг като критик? Шишманов е „поразен“ от изключителността на феномена Лесинг, тъй като аналитичната дарба на този критик би

³¹ А. н. В. Луначарски. История западноевропейской литературы в ее важнейших моментах. Т. II. М., 1924, с. 48.

³² М. М. Филипов. Лесинг. Эго жизнь и литературная деятельность. СПб., 1891, с. 90.

трябвало да се „парализира“ от синтетичната му дарба като поет — „феноменът във всеки случай е рядък. Аз не познавам в историята на литературата друг подобен пример.“ Като критик Лесинг ще остане, изтъква Шишманов пред студентите си, „за вечни времена образец на най-голяма добросъвестност и обективност, най-голямо майсторство в метода и същевременно на непоколебима характерност, на доблестност и откровеност“.

Не е възможно, а не е и нужно да проследяваме в детайли целия цикъл от лекциите върху Лесинг; дори споменаванията на Лесинг в лекциите за английската и френската литература могат да бъдат тема на отделно изследване. От особена важност за Лесинговата рецепция у нас е препоръчването на Лесинговите произведения пред студентската аудитория; дори и тук проличава пиететът на Шишманов към Лесинг, доколкото подобна препоръка за другите видни европейски писатели и критици той не отправя. На младите драматурзи и актьори Шишманов „особено“ препоръчва „Драматургията“, която „е и ще остане винаги една от най-полезните и поучителни книги“; той се отказва от собствена препоръка на „Лаокоон“ в полза на авторитетната похвала на известния тогава психолог и философ В. Вунт (1832—1920), която „тежи много“. Никаква лекция, казва професорът, „не може да ви даде пълна представа“ за „Лаокоон“ — и все пак отделя четири страници за анализа на този забележителен Лесингов труд. А когато стига до „знаменитата“ трагедия „Емилия Галоти“, Шишманов смята за излишно да запознава аудиторията с нейното съдържание, „тъй като, предполагам, че на мнозинството от вас то е известно по двата превода, които притежаваме“ (с. 613).

По същото време и д-р К. Кръстев, разпаленият апостол на Лесинг, анализира драмите и произведенията на Лесинг, настоява за широко приемане на тези трудове от културната ни общественост, критикува по лесинговски — така, както той разбира това — недостатъците у наши литератори. . . Лесинговата рецепция в България е вече в качествено нов етап. Шишманов завършва цикъла за Лесинг с убеждението, че най-добрият признак за жизнеността на Лесинговото влияние е фактът на „продължаващото и до днес вълнуване на умоте“.

Към всички изброени заслуги на Шишманов като почитател и следовник на Лесинг ще добавим още една: преводач на Лесингови епиграми. В продължение на повече от 40 години той събира епиграми от прочути автори. През 1925 сборката от чужди и негови собствени творби е готова за печат, но тя вижда бял свят едва през януари 1931 г.; второто издание, под редакцията на Р. Ралин, излезе през 1968 г. Споменаваме тези епиграми, тъй като най-многобройни от чуждите се оказаха Лесинговите.

И така проблемът „Лесинг у З. Стоянов и Ив. Шишманов“ сам по себе си представлява един оформен момент в българското начално ориентиране към Лесинг; за да очертаем мястото му в процеса на Лесинговата рецепция у нас, е нужно да засегнем бегло и отношението на Вазов, и на д-р К. Кръстев към Лесинг. Споменатата четворка открива Лесинг почти едновременно — Вазов и З. Стоянов през 1884—1885 г., Ив. Шишманов — през 1885 г., д-р Кръстев — през 1887—1888 г.

Вазовата заслуга за популяризирането на Лесинг у нас се състои в поместената в „Българска христоматия“ (1884, ч. II, с. 288—289) Лесингова животописна бележка, с която Вазов насочва вниманието на „широката читающа публика“, на школската ни младеж, а също и на литературните ни критици към Лесинг. Как стига Вазов до Лесинг?

Писателят споделя по-късно пред Ив. Шишманов, че „за образец ни послужи Галаховата христоматия. Освен от Галахова ползувахме се и от . . . сборниците на Гербеля и от някои други руски издания.“³³ Нашето сравнение между съдържанието на Лесинговата биография у Вазов и у Гербел³⁴ показва, че нашият писател е ползвал Гербеловата христоматия, т. е. и този конкретен случай е един от многобройните благотворни „външни тласъци“, с които руската литературно-критическа мисъл насочва България към Лесинг. Тези тласъци са част от общото въздействие на тази мисъл върху духовното ни развитие; контактът с руската литература се разширява по него време още повече в сравнение с годините преди Освобождението, като се превръща в закономерно явление: в училищата ни се учи по руски учебници и христоматии, в биб-

³³ Ив. В. Вазов. Спомени и документи. С., 1930, с. 66—67.

³⁴ Н. В. Гербелъ. Немецкие поэты в биографиях и образцах. СПб., 1877, с. 92—96.

лиотеките по думите на З. Стоянов „разрязани“, т. е. четени, са предимно руските книги, преведат се редица от руските писатели и т. н. По такъв начин условията са дали на Вазов и З. Стоянов само една възможност за докосване до Лесинг — косвената, чрез руски източници, докато следването на Шишманов и Кръстев в Германия им предоставя другата възможност — прякия контакт с Лесинг в оригинал. Нещо повече, младите критици пращат първите си статии до наши редакции от Германия. Да погледнем сега от този зрителен ъгъл на ориентацията към Лесинг: ако З. Стоянов препоръчва книгата на Чернишевски за Лесинг, търси в библиотеките Лесинг в руски преводи и си е записал цитати от „руския“ Лесинг на Чернишевски, Ив. Шишманов черпи направо от „Хамбургска драматургия“ и от Лесинговите драми, следва Лесинг в методологията на драматургичната критика; Лесинговите цитати у Шишманов говорят вече за едно сериозно и научно задълбочаване в творчеството на немския драматург.

Ако З. Стоянов определя Каравелов като български Лесинг — сравнение, което М. Арнаудов не одобрява напълно³⁵ — младият Кръстев само след три години ще се опита да приложи Лесинг като мерило при преценяването на Вазовата поезия. Кръстев не вижда още българския Лесинг, но е убеден, че България ще го роди. Със завидна увереност бъдещият критик се обявява за предтеча на българските Лесинг и Белински и тържествено се връща да докара „камънака“ за гордия им храм. И ако З. Стоянов цитира два-три пъти Лесинг, д-р К. Кръстев прави това в продължение на двадесетина години, превежда „Емилия Галоти“ и откъси от „Хамбургска драматургия“.

С тези няколко шриха искаме да открием по-релефно мястото на Лесинг у З. Стоянов и Ив. Шишманов като място „между Вазов и Кръстев“, макар и с риск това място да изпъкне като твърде скромно в сравнение с Кръстевия запазен „Лесингов параметър“. Но така, от друга страна, представата за Лесинговата рецепция у нас като процес става по-пълна, приемствеността в това явление — по-осезаема. Отношението на З. Стоянов и Шишманов към Лесинг е съществен и своеобразен етап от разглежданата рецепция. Съществен — доколкото З. Стоянов и ранният Шишманов са пионерите на Лесинговата рецепция в нашата литературна критика и предходници на д-р К. Кръстев и доколкото „късният“ Шишманов остава почитател и популяризатор на Лесинг; своеобразен — поради краткотрайното докосване на З. Стоянов до Лесинг и еднократното задълбочаване на младия Шишманов в автора на „Хамбургска драматургия“ — своеобразно е и „завръщането“ на професор Шишманов към Лесинг. Но „оттеглянето“ на З. Стоянов и Шишманов от литературнокритическото поле и по-конкретно от Лесинг даде възможност на третия от тройката да се изяви неограничено като Лесингов апостол. Подобен прилив, макар и немного силен, подобна продължителност на пиетет към Лесинг трудно бихме открили у друг литературен критик...

Ленин писа, че трябва да се покаже не какво са дали историческите дейци в сравнение със съвременните изисквания, а какво н о в о са дали те в сравнение с предшествениците си.³⁶ Следователно „новото“ у Кръстев — по отношение на Лесинг — може да се оцени по-добре, ако установим какво са дали неговите предходници З. Стоянов и ранният Шишманов. От своя страна приносът на последните двама за Лесинговата рецепция у нас се оценява по-добре, когато установим, че те нямат свои предходници: З. Стоянов и Ив. Шишманов положиха първия камък за „гордия храм“ на българския Лесинг.

³⁵ М. Арнаудов. Л. Каравелов — живот, дело, епоха. II изд., С., 1972, с. 587.

³⁶ В. л. И. Ленин. Сочинения. IV изд. Т. II. М., 1951, с. 166.